

Twée steden, een dictator en een archeoloog. Pompeii en Herculaneum, Mussolini en Maiuri*

Frits Naerebout

In een recent boek van de hand van Judith Harris over de ‘herontdekking’ van Pompeii, overwegend zeer enthousiast ontvangen, wordt een heel hoofdstuk ingeruimd voor de fascistische periode.¹ Dat is niet onterecht, want slechts zeer weinigen van de bezoekers aan de antieke stad zullen zich ervan bewust zijn dat een groot deel van het nu zichtbare Pompeii het product is van opgravingen uitgevoerd ten tijde van Mussolini. De conclusie van het hoofdstuk – er volgt nog een uitweiding over de uitbarsting van de Vesuvius in 1944, maar dit is de eigenlijke conclusie – is geformuleerd als een ferme aanklacht:

Mussolini’s overly aggressive excavation of Pompeii and Rome in order to exploit archaeology as a propaganda tool, together with compromising two generations of scholarships [sic] via career advancement based upon political correctness, wreaked more destruction than all the Austrian captains of fortune, the arrogant Spanish, the drunken custodians of the early Risorgimento and the thieving bandits of Vesuvius.²

Uiterst krachtige taal, en de vraag die ik mijzelf in dit artikel dan ook stel is: was dit werkelijk het geval? Dat de archeologie van Italië gedurende het *ventennio*, de twintig jaren die de fascistische periode besloeg, werd ingezet

* Ik dank Eric Moormann en Nathalie de Haan voor het beschikbaar stellen van nog ongepubliceerd materiaal.

¹ J. Harris, *Pompeii Awakened. A Story of Rediscovery* (Londen 2007) 211-230. ‘Rediscovery’ is niet juist: de herinnering aan Pompeii (en aan Herculaneum) was nooit geheel verloren gegaan.

² Harris, *Pompeii Awakened*, 227. ‘Austrian captains of fortune’ zal verwijzen naar Emmanuel d’Elboeuf of d’Elbeuf (in Oostenrijkse dienst), die het theater van Herculaneum van een rijke beeldenschat beroofde; ‘the arrogant Spanish’ naar de Spaanse Bourbons op de troon van het Koninkrijk der Beide Siciliën; ‘drunken custodians’ naar dakloze oorlogsveteranen die rond het midden van de negentiende eeuw door de koning werden aangesteld als suppoosten te Pompeii en die geacht werden een stel onoplettende dronkenlappen te zijn die de bandieten die op de hellingen van de Vesuvius woonden ruim baan gaven om de site te plunderen.

Leidschrift, jaargang 31, nummer 1, januari 2016

als ‘a propaganda tool’ is zeker aannemelijk. Het zou heel verbazingwekkend zijn geweest als de fascistische overheid helemaal géén belangstelling voor het archeologisch erfgoed, en de manieren om dat ten eigen bate uit te buiten, zou hebben gehad. Maar hoe zit het met die andere beweringen van Harris? Was Mussolini inderdaad de drijvende kracht achter de grote archeologische projecten die tijdens zijn bewind plaatsvonden? Leidde dat tot het aanstellen van incompetenten archeologen? En waren de gevolgen van de archeologische praktijk van die jaren inderdaad zo desastreus?

Als testcase zullen we, net als Harris, naar Pompeii kijken, maar ook naar Herculaneum. In meerdere opzichten is Herculaneum in deze context interessanter dan Pompeii, want bijna alle zichtbare resten daar zijn het resultaat van een opgravingscampagne die in 1927 begon. Des te opmerkelijker dat Harris Herculaneum nauwelijks noemt, behalve aan het begin van haar boek wanneer ze spreekt over een periode in de achttiende eeuw toen er in Pompeii nog niets gebeurde en alle activiteit zich afspeelde bij Herculaneum. In de context van fascistische archeologische projecten komt Herculaneum bij haar in het geheel niet aan bod. Maar het is juist verhelderend om Pompeii en Herculaneum samen te bekijken. Rome echter, door Harris vaak aangehaald, en ook in het citaat hierboven door Harris in één adem met Pompeii genoemd, is van een geheel andere orde: wat er in Rome gebeurde, kan niet op Pompeii geprojecteerd worden.³

Archeologie en politiek

Zoals gezegd: archeologie was voor de fascistten zonder twijfel een gereedschap in hun propagandistische *toolbox*. Maar dat is niet iets dat specifiek is voor de Italiaanse fascistten of de Italiaanse archeologie. Archeologie was en is niet zelden ‘politiek met de spade’. We kunnen voor iedere archeologische activiteit en publicatie aantonen dat deze een bepaalde

³ Enkele sleutelwerken: A. Cederna, *Mussolini urbanista: Lo sventramento di Roma negli anni del consenso* (Rome 1979); F. Liffra ed., *Rome 1920-1945. Le modèle fasciste, son Duce, sa mythologie* (Parijs 1991); A. Ravaglioli, *La Roma di Mussolini. Fasti e nefasti del regime fascista nella storia della capital* (Rome 1996); P. Foro, ‘Archéologie et romanité fasciste. De la Rome des Césars à la Rome de Mussolini’ in: S. Cancian, R. Cazals en P. Payen ed., *Retrouver, imaginer, utiliser l’antiquité* (Toulouse 2001) 203-217; B.W. Painter, *Mussolini’s Rome. Rebuilding the Eternal City* (New York, NY 2005).

stelling inzake de historie en de relatie tussen historie en heden innemen.⁴ In die zin is alle bemoeienis met het verleden ‘politiek’. Natuurlijk is er vervolgens een breed spectrum te onderscheiden, van de existentiële onmogelijkheid aan de eigen leef- en denkwereld te ontsnappen tot aan de wetenschap die zichzelf bewust ten dienste van een specifieke ideologie stelt. Een waardevrije bezigheid is het in ieder geval nooit, en een ideologische bevangenheid ligt op de loer.

Bij de archeologie lijkt dit in verhevigde mate het geval te zijn: dat moet het gevolg zijn van het feit dat het bij archeologie om materiële cultuur gaat. Niet alleen vertelt de archeologie een verhaal over het verleden, maar de archeologie maakt dat verhaal ook direct en tastbaar. Het materiaal dat de archeologen presenteren, lijkt daarmee een bijzondere bewijskracht te hebben. Je kunt de resten van menselijke activiteit én van de mensen zelf immers met eigen ogen gaan zien. Resten die tot voor kort nog ingebed waren in de bodem: onze bodem, onze geboortegrond. De identiteit van de huidige bewoners willen we maar al te graag koppelen aan het door de archeologen blootgelegd verleden.

Tallose voorbeelden zijn er te geven van archeologie in dienst van een bepaalde ideologie, als een integraal onderdeel van een politiek discours, met of zonder medewerking van de archeologen zelf. Dat is zeker het geval in de pre-wetenschappelijke ‘archeologie’, maar ook in de negentiende en twintigste eeuw laat een inmiddels wetenschappelijke archeologie zien dat wetenschappelijkheid het politiek gebruik/misbruik van de langs wetenschappelijke weg verworven resultaten niet kan verhinderen, en ongefundeerde interpretaties niet altijd verwerpt en soms zelfs omarmt.

Wanneer een propaganda-apparaat ons zegt, en toont, dat de archeologie een verhaal over *onszelf* te vertellen heeft – liefst een positief verhaal over verleden groot(s)heid die herwonnen is of kan worden – dan zijn we dus gepredisponeerd om dat te geloven. Archeologie is bijgevolg attractief voor propagandamakers. Zeker dictatoriale regimes houden van archeologie, vanwege die overtuigingskracht.⁵ En op diezelfde grond vrezende het ook, een reden te meer om het in te kapselen. Er is de afgelopen

⁴ R.H. McGuire, *Archaeology as Political Action* (Berkeley, CA 2008). Zeer kort maar krachtig samengevat in: idem, ‘Foreword: Politics is a Dirty Word, but then Archaeology is a Dirty Business’ in: Y. Hamilakis en P. Duke ed., *Archaeology and Capitalism. From Ethics to Politics* (Walnut Creek, CA 2009) 9-10.

⁵ M.L. Galaxay en C. Watkinson ed., *Archaeology under Dictatorship* (New York, NY 2006).

jaren de nodige aandacht uitgegaan naar de Italiaanse en de Duitse archeologie onder fascistische vlag, maar we zien ook elders sprekende voorbeelden van archeologie ten dienste van ideologie.⁶ Toch moeten we niet verwachten dat ieder bewind altijd als legitimatie naar de archeologie zal grijpen. Aan de hand van Herculaneum laat Andrew Wallace-Hadrill zien dat er wel een specifieke behoefte moet bestaan.⁷ De nieuwe Bourbonkoning van het Koninkrijk der Beide Siciliën, Karel VII, diende zijn regering en zijn persoon te legitimeren, en dat deed hij door zijn hof tot een van de meest prachtlievende van Europa om te vormen – en de vruchten van de archeologie waren daarbij heel behulpzaam. Ten tijde van het Risorgimento zien we iets vergelijkbaars: de jonge Italiaanse eenheidsstaat kan ‘Italiaanse archeologie’ goed gebruiken. En zo ook weer de fascistien: hun nieuwe Rome heeft het oude Rome nodig. Maar deze perioden van archeologische ijver ingegeven door ideologische behoeften worden afgewisseld door perioden van onverschilligheid. Bij grote projecten als Pompeï of Herculaneum betekent dat dat de archeologische activiteiten gedeeltelijk of geheel stilvallen, want grootschalige archeologie heeft ruime fondsen nodig waarin alleen de staat kan voorzien. Ideologie kan zelfs een tegenkracht vormen, zoals ten tijde van de Contra-Reformatie toen de Inquisitie te Napels optrad tegen een in hun ogen excessieve belangstelling voor de heidense oudheid – en men kon van zo’n excessieve belangstelling blijk geven door beelden van antieke goden uit de aarde te peuteren.⁸ Die bleven daar maar beter liggen.

Het is dus evident dat het gevaarlijk is om in simplistische termen over archeologie en politiek te spreken, want alles is in dit verband gecompliceerder dan het op het eerste gezicht lijkt. Een uitspraak als ‘de archeologie stond ten dienste van *het* fascistisch regime’ kan kloppen voor de individuele archeoloog, en voor het specifieke geval, maar in zijn algemeenheid klopt het zeker niet. In de moderne tijd is er sowieso een spanningsveld tussen wetenschap en politieke ideologie, en geen van beide

⁶ Een kleine greep uit de relevante literatuur: L. Olivier, *Nos ancêtres les Germains. Les archéologues français et allemands au service du nazisme* (Parijs 2012); *Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz* (Darmstadt 2013); L.S. Klejn, *Soviet Archaeology. Trends, Schools and History* (Oxford 2012); K. Mizoguchi, *Archaeology, Society and Identity in Modern Japan* (Cambridge 2006).

⁷ A. Wallace-Hadrill, *Herculaneum, Past and Future* (Londen 2011) 47-48.

⁸ Wallace-Hadrill, *Herculaneum*, 45.

is monolithisch, zoals we zullen zien als we in meer detail naar de Italiaanse situatie kijken.⁹

Romanità

In Italië werd zeer bewust de brug geslagen tussen het eigentijds Italië en het rijke Romeinse verleden: de vermeende parallellie tussen beide is de kern van de ideologie van de *romanità*. Deze *romanità* is geen fascistisch bedenkfel: de wortels liggen in de receptie en appropriatie van 'Rome' in de loop van de post-antieke geschiedenis, en meer direct in de Romebeelden zoals die tot ontwikkeling kwamen ten tijde van en na de Italiaanse eenwording in de tweede helft van de negentiende eeuw.¹⁰ Weliswaar ging de belangstelling ook uit naar andere perioden uit het verleden van het Italiaans schiereiland waar met trots op kon worden teruggeblikt, maar aan het antieke Rome en het Romeinse Rijk kwam een voorrangspositie toe. Italië was vanaf 1910 bezig een nieuw imperium op te bouwen, dus logischerwijs kwam de enige periode van imperialistische macht uitgeoefend vanuit Italië in het middelpunt te staan. Tijdens het ventennio ging de *romanità* een rol van grote betekenis spelen, als ideologie, als retoriek én als inscenering.¹¹ Dat laatste is van bijzonder belang voor het onderwerp dat hier centraal staat: de archeologie (waarmee absoluut niet gezegd wil zijn dat de archeologie alléén ten dienste van een inscenering zou staan, en geen

⁹ Zie bijvoorbeeld: L. Canfora, 'Cultura classica e fascismo in Italia' in: idem, *Le vie del classicismo* (Rome 1989) 253-277, over de 'vele fascismen binnen het fascisme'.

¹⁰ P. Foro, 'Romaniser la nation et nationaliser la romanité: l'exemple de l'Italie', *Anabases* 1 (2005) 105-117. Voor de vele complicaties (er gaan ook stemmen op voor pluraliteit), zie: A. Körner, *Politics of Culture in Liberal Italy, from Unification to Fascism* (New York, NY 2009) en A. De Franceso, 'Return to Rome' in: idem, *The Antiquity of the Italian Nation: the Cultural Origins of a Political Myth in Modern Italy, 1796-1943* (Oxford 2013) 159-181.

¹¹ Een historiografisch overzicht inzake *romanità* in: J. Nelis, 'La romanité ("romanità") fasciste. Bilan des recherches et propositions pour le futur', *Latomus* 66 (2007) 987-1006. Voor *romanità* als ideologie: idem, *From Ancient to Modern: the Myth of Romanità During the Ventennio Fascista. The Written Imprint of Mussolini's Cult of the 'Third Rome'* (Brussel 2011), en idem, 'Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of "Romanità"', *The Classical World* 100 (2007) 391-415. Over fascistische *performances*: S. Falasca-Zamponi, *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy* (Berkeley 1997).

ideologische ammuniteit aanleverde). Voor de theatrale *performances* van het fascisme is een passend decor vereist: de oudheid en allerlei transmutaties daarvan kunnen daartoe dienen.

Het is niet juist *romanità* te zien als een nostalgisch terugblikken naar een roemrijk verleden, en zelfs niet als een poging antiek Rome tot voorbeeld voor het heden te maken. De fascistische ideologie zegt dat men weliswaar naar het verleden moet kijken (want dat is roemrijk, en dat strekt ons tot een voorbeeld), maar dat het uiteindelijk gaat om een creatieve omgang met dat verleden: in de confrontatie met het oude moet iets nieuws ontstaan.¹² Zoals Mussolini zei:

op de vruchtbare voedingsbodem van het verleden kan opnieuw een grootse kunst tot leven komen, die zowel traditioneel als modern is. We moeten scheppen, anders teren we slechts op onze erfenis. We moeten een nieuwe kunst scheppen voor onze eigen tijd, een fascistische kunst.¹³

De plaats van de archeologie is daarmee een betrekkelijke geworden: ook archeologische monumenten (liefst in de letterlijke zin van monumentale resten – hoe groter hoe beter) worden ingezet als ‘voedingsbodem’, in de termen van Mussolini, voor iets nieuws. De stad Rome neemt hierin het voortouw. Dit hoeft niet te verbazen: het zou vreemd zijn als de politiek niet geprobeerd had munt te slaan uit de aanwezigheid in Rome van resten die al eeuwenlang tot de verbeeldingskracht van zo velen hadden gesproken.¹⁴ Het ging daarbij overigens naast opgraven vooral ook om sloop teneinde antieke resten te isoleren van hun niet-antieke omgeving: we zien de *Duce* niet met een troffeltje in een kuil, maar veel heldhafter met een pikhouweel op muurwerk inhakken dat als latere ‘*parassitarie incrostazioni*’ [parasitaire incrustaties] moet wijken. De *piccone*, de

¹² C. Fogu, *The Historic Imaginary: Politics of History in Fascist Italy* (Toronto 2003); C. Fogu, ‘To Make History Present’ in: R. Crum en C. Lazzaro ed., *Donatello Among the Blackshirts: History and Modernity in the Visual Culture of Fascist Italy* (Ithaca 2005) 33-52.

¹³ ‘Ora sopra un terreno così preparato può rinascere una grande arte che può essere tradizionalista ed al tempo stesso moderna. Bisogna creare, altrimenti saremo gli sfruttatori di un vecchio patrimonio; bisogna creare l’arte nuova dei nostri tempi, l’arte fascista’: B. Mussolini, ‘Arte e civiltà’ (1926) in: E. en D. Susmel ed., *Opera omnia di Benito Mussolini* deel 22 (Florence 1957) 230. De context was in dit geval overigens de Renaissance, en niet de oudheid.

¹⁴ Zie voetnoot 3.

pikhouweel, werd toen, en nu, het symbool voor de drastische interventies in het stedelijk weefsel van Rome.¹⁵

Voor archeologie elders op het Italiaanse schiereiland – en *a fortiori* de Italiaanse archeologie daarbuiten: ook in het nieuwe imperium van Italië wordt archeologie bedreven – ligt het nog minder simpel. De archeologie daar is in veel gevallen niet monumentaal, biedt weinig mogelijkheden voor heroïek, en levert ook minder gewenste resultaten, bijvoorbeeld een benadrukken van het *Griekse* verleden van met name Zuid-Italië, of van de heterogeniteit van het pre-Romeinse Italië, met zijn veelheid aan Italische, en andere, volken.¹⁶ Hier zijn mouwen aan te passen. En toch kan men zich maar moeilijk aan de indruk onttrekken dat het fascistisch regime in de meeste archeologie die buiten Rome wordt bedreven hooguit geïnteresseerd is als een gegeneraliseerde bron van nationale trots, en, direct daarmee verbonden (maar natuurlijk tevens met een economisch aspect), als een magneet voor binnen- en buitenlandse toerisme.¹⁷ Filmpropaganda-instituut L.U.C.E. brengt in bioscoopjournalen korte berichten over archeologie – met name wanneer een site hoog bezoek krijgt. Het zijn interessante decors, ze getuigen van nationale grootsheid, maar ze moeten concurreren met andere *grandi opere*: infrastructurele werken, ziekenhuizen, scholen, restauratie van niet-antieke monumenten. Heel Italië ‘gaat op de schop’ en de spade van de archeoloog is er maar één onder vele. Natuurlijk, sommige vondsten zijn prestigieuzer dan andere: wanneer in Pompeii het zogeheten Huis van Menander wordt opgegraven, met een atrium met *lararium* (huisaltaar), trappen naar de bovenverdieping, vele fresco’s met mythologische thema’s, mozaïekvloeren, privé baden, een bibliotheek, een slavenverblijf, en als klap op de vuurpijl een zilverschat, dan is dat wereldnieuws. En het regime houdt van positief wereldnieuws.

¹⁵ D. Manacorda en R. Tamassia, *Il piccone del regime* (Rome 1985).

¹⁶ Zie N. de Haan, ‘The “Società Magna Grecia” in Fascist Italy’, *Anabases* 9 (2009) 113-125; N. de Haan, ‘Archeologia classica in Campania nel ventennio fascista: un chiaroscuro continuo’ (te verschijnen).

¹⁷ R. Laurence, ‘Tourism and Romanità: a New Vision of Pompeii (1924-1942)’, *Ancient History* 35 (2005) 90-110; L. Veronese, ‘L’invenzione dell’immagine turistica degli scavi di Ercolano. Contenuti e caratteri iconografici’ in: A. Buccaro en C. de Seta ed., *Città mediterranee in trasformazione. Identità e immagine del paesaggio urbano tra Sette e Novecento* (Napels 2014) 191-202. Een mooi uitgewerkt voorbeeld van het samengaan van propaganda en bevordering van het toerisme: F. Longo, ‘Archeologia e Fascismo a Paestum’ in: C. Lambert en F. Pastore ed., *Miti e popoli del Mediterraneo antico. Scritti in onore di Gabriella d’Henry* (Salerno 2014) 121-136.

Pompeii en Herculaneum nader beschouwd

Pompeii en Herculaneum behoren zonder twijfel tot de prestigeprojecten van het fascistisch Italië. Zoals hierboven al werd aangestipt, heeft het werk op beide plaatsen van het begin af aan politieke doelen gediend: de Bourbons van het Koninkrijk der Beide Siciliën hebben hier geen geld in gestoken omwille van de wetenschap, maar omwille van het scheppen van een decor voor hun *Selbstinszenierung*, onderdeel van hun dynastieke aspiraties. Maar ook hier weer geldt: dit is niet het hele verhaal. We hebben te maken met een krachtenspel waarin allerlei krachten en allerlei spelers elkaar in evenwicht houden.

De financiering lijkt een uitgemaakte zaak: die geschiedde van overheidswege. Maar er waren ook donaties, althans over één opmerkelijk geval werd in de pers bericht. Een Amerikaanse kunstschilder, John Hemming Fry, doneerde \$10.000 voor het blootleggen van Herculaneum.¹⁸ Fry's beweegreden kan men wel zo ongeveer opmaken uit een boek van zijn hand, gepubliceerd in 1934 en getiteld *The Revolt Against Beauty. The Source and Genesis of Modernistic Art*. De titel van de Franse vertaling uit 1940 is duidelijker: *Art décadent sous le règne de la démocratie et du communisme*. Fry verwerpt modernistische stromingen in de kunst als symptomen van een gehele culturele decadentie die voortspuit uit democratie en communisme. Deze degeneratie van de kunst en van de samenleving in het algemeen kan slechts worden gekeerd als we de leiding van het land in handen leggen van een sterke man met de juiste ideeën. Al met al een gedachtegang die Mussolini kan hebben aangesproken; in elk geval nam zijn regering de \$10.000 aan. Verder onderzoek kan meer donaties aan het licht brengen: een interessant aspect. Toen in 1933 lokale fondsen uitgeput waren en men de opgravingen in Herculaneum stil wilde leggen, kwam er extra geld vrij uit Rome en ontving het project een persoonlijke gift van Mussolini.¹⁹

Ondanks het ter beschikking stellen van de benodigde fondsen, lijkt al met al de interesse die Mussolini en zijn omgeving aan de dag leggen voor

¹⁸ 'Consegnati a Mussolini 10.000 dollari di un pittore americano per gli scavi di Ercolano', *Corriere della Sera*, 3 april 1927, 3. Fry (1860-1948) schilderde tweederangs pseudo-pre-raphaelitische en symbolistische doeken waarvan verscheidene voorbeelden op internet te vinden zijn.

¹⁹ L. Veronese, 'L'invenzione dell'immagine turistica', 199.

Pompeii en Herculaneum toch beperkt. In 1931 bracht Mussolini bliksembezoeken aan Pompeii en Herculaneum, en in 1935 aan Paestum (zie onder). In 1936 bezocht hij mogelijk opnieuw Herculaneum en in 1940 andermaal Pompeii.²⁰ Veel woorden heeft Mussolini ook niet vuilgemaakt aan Pompeii of Herculaneum: die laatste plaats vormt, samen met de Romeinse schepen gevonden te Nemi, onderwerp van een rede van Mussolini uit 1927.²¹ Daarin zegt hij echter niets over ideologische beweegredenen om de opgravingen te Herculaneum weer op te vatten: het komt tegemoet aan de wens van de internationale wetenschappelijke gemeenschap en het is ten opzichte van Pompeii niet meer van hetzelfde, maar een kans om Pompeii beter te begrijpen door het te kunnen contrasteren met een ander type stad.²² Geen woord over *romanità*, al zit die natuurlijk wel ergens onder het oppervlak verstopt. In andere redevoeringen of geschriften van de Duce – en elke snippet is uitgegeven – wordt antiek Pompeii niet, en Herculaneum slechts éénmaal genoemd, en ook dat is niet in de context van *romanità*. We moeten niet vergeten dat de archeologie onderdeel was van een veel groter geheel, zoals hierboven al

²⁰ Het bezoek van 1931 aan Pompeii is in meerdere foto's gedocumenteerd. De foto in Harris, *Pompeii Awakened*, 226, aldaar gedateerd 1940, is van het bezoek van 1931; E.M. Moormann, *Pompeii's Ashes. The Reception of the Cities Buried by Vesuvius in Literature, Music, and Drama* (Berlijn 2015) 86, spreekt ook abusievelijk van 1940; het bezoek aan Herculaneum op dezelfde dag (*beide* bezoeken waren *deel* van het *ochtend* programma van de 25ste oktober) staat genoemd in Mussolini's itinerarium in deel 25 van de *Opera Omnia*. Hetzelfde geldt voor het bezoek aan Paestum op 6 juli 1935 (*Opera Omnia* deel 27). Voor het bezoek aan Herculaneum in 1936 heb ik slechts het woord van Wallace-Hadrill, *Herculaneum*, 76 (op internet circuleert 1934; noch Wallace-Hadrill, noch internetbronnen noemen het bezoek van 1931: is hier sprake van verwarring en was er slechts één bezoek?). Het bezoek aan Pompeii in 1940 behelst in elk geval een lunch in het tridinium van het Huis van Menander met de Duitse minister van Onderwijs, Bernard Rust, waarvan volgens www.stoa.org/projects/ph/house?id=9 (geraadpleegd 23-08-2015) drie foto's bestaan: Pompeii photo archive negatives A/234-236.

²¹ B. Mussolini, 'Nemi ed Ercolano' (1927) in: E. en D. Susmel ed., *Opera omnia di Benito Mussolini* 22 (Florence 1957) 341-345.

²² Men zou vermoeden dat de woorden van Mussolini een herhaling zijn van de argumenten van de archeoloog Maiuri – die naar verluidt Mussolini had gevraagd om geld voor Herculaneum.

opgemerkt.²³ Temidden van de wegen, bruggen en dammen (en natuurlijk de kruisers en mijnenjagers) hebben zelfs belangrijke sites als Pompeii en Herculaneum geen prioriteit.

Ook zijn er geen duidelijke invloeden van Pompeii en Herculaneum aanwijsbaar in de beeldende of toegepaste kunst zoals die door het regime omarmd werd. In de architectuur is de zogeheten *stile littoreano* zeer herkenbaar: vooral toegepast voor openbare gebouwen is het een mengsel van classicisme en modernisme – maar het Pompeiaanse stadshuis (of de Campaanse villa) is er mijns inziens niet in terug te vinden. Alleen in de woningbouw is er een nogal marginale stroming die zich tooide met termen als *mediterraneità* en *italianità* en die het patiohuis als ideaalmodel had, gebaseerd op traditionele plattelandsarchitectuur, maar ook op het atriumhuis van Pompeii en Herculaneum.²⁴ Verder bracht het *ventennio* nogal wat wandschilderkunst voort, maar het is onduidelijk in hoeverre antieke voorbeelden daar een rol spelen – formaat, compositie en kleurenschema's doen mij eerder aan renaissancistische voorbeelden denken.

De man achter Pompeii en Herculaneum: Amedeo Maiuri

Met de archeologie van Pompeii en Herculaneum is onverbrekelijk de naam verbonden van Amedeo Maiuri, een van de belangrijkste Italiaanse archeologen van de 20ste eeuw.²⁵ In zijn persoon komen allerlei van de zojuist uitgezette lijnen samen. Een korte biografische schets: Maiuri werd geboren in 1886. Hij studeerde aan de Università di Roma en specialiseerde zich in de Byzantinologie, met name de Griekse filologie en epigrafie. Na zijn afstuderen in 1908 vervolgde hij zijn studies aan de Scuola Superiore di Archeologia. In dat kader verbleef hij aan de Scuola Archeologica Italiana di Atene (1910-1911), en nam deel aan een archeologische campagne in Gortyn, op Kreta, geleid door de fameuze archeoloog Federico Halbherr.

²³ L. Veronese, *Il restauro a Napoli negli anni dell'Alto Commissariato (1925-1936). Architettura, urbanistica, archeologia* (Napels 2012).

²⁴ J.F. Lejeune en M. Sabatino ed., *Modern Architecture and the Mediterranean. Vernacular Dialogues and Contested Identities* (Abingdon 2010) 50-56

²⁵ Helaas bestaat er geen biografie van deze sleutelfiguur. Goed uitgangspunt is: P.G. Guzzo, s.v. 'Maiuri, Amedeo', *Dizionario Biografico degli Italiani*, deel 67 (Rome 2006) 682-687.

Maiuri was verantwoordelijk voor de inscripties, maar schreef ook enkele puur archeologische artikelen over Gortyn. In 1912-1913 was hij Ispettore alle Antichità della Campania, maar voor hij daar ergens zijn stempel op had kunnen drukken werd hij overgeplaatst naar Rhodos, als directeur van het museum aldaar en als *Soprintendente* voor de Dodecanesos (een eilandengroep in de Egeïsche Zee, voorheen deel van het Ottomaanse rijk, sinds 1912 bezet door Italië). Gedurende deze jaren ontwikkelde Maiuri zich tot een all-round archeoloog die zich bezighield met alle perioden en met alle aspecten van het vak, van opgraving tot museale presentatie. Vanaf deze vormende periode tot zijn pensionering in 1961 (en dood in 1963) was hij een van de centrale figuren in de archeologische wereld van Italië. In 1924 kreeg hij de topfunctie van directeur van het archeologisch museum in Napels en van *Soprintendente alle Antichità della Campania e del Molise*. Hiermee vielen ook Pompeii en Herculaneum onder het gezag van Maiuri.

Zijn archeologisch werkteerrein bestreek een enorm gebied dat ook nog delen van Lazio en van Basilicata omvatte. Dankzij met zorg uitgekozen assistenten wist Maiuri overal goed onderzoek te verrichten.²⁶ Tel daarbij op een vierhonderdtal publicaties, deels met duidelijke literaire aspiraties – en literaire kwaliteiten die maakten dat Maiuri als een model werd gezien.²⁷ En een universitair docentschap dat zich in verschillende hoedanigheden uitstreckte van 1936 tot 1961. Een reus – maar een reus op lemen voeten? Een man die zijn functie te danken had aan de fascistten, zijn werk ten dienste stelde van de fascistten en die uiteindelijk meer kwaad dan goed heeft gedaan? Wie Harris leest, zou het denken.

Manacordo, in een bekend artikel over de Italiaanse archeologie gedurende het ventennio, noemt Maiuri botweg een ‘archeologo fascista’, maar karakteriseert hem ook, enigszins tegenstrijdig, als een ‘personalità complessa e contraddittoria.’²⁸ Wat pleit er vóór om Maiuri als fascist te beschouwen? En wat tegen? Ik loop enkele dingen langs. Een van de belangrijker punten *à charge* lijkt mij het feit dat Maiuri zijn handtekening

²⁶ Met name Olga Elia moet hier genoemd worden als degene die het meeste werk deed te Pompeii, terwijl Maiuri vanaf 1927 vooral gepreoccupeerd was door Herculaneum.

²⁷ Bibliografie: C. Belli ed., *Amedeo maiuri. Mestiere d'Archeologo. Antologia di scritti* (Milaan 1978) 645-660. Naast de 400 publicaties – gidsen, monografiën, artikelen – komen nog een 200 bijdragen aan de dagbladpers.

²⁸ D. Manacorda, ‘Per un’indagine sull’archeologia italiana durante il ventennio fascista’, *Archeologia medievale* 9 (1982) 443-470; over Maiuri: 454-455.

zette onder het Manifesto degli Intellettuali del Fascismo, opgesteld door Giovanni Gentile in 1925.²⁹ Dit zogenaamde Manifesto Gentile werd zeker niet door iedere Italiaanse intellectueel ondertekend: sommigen onthielden zich van enige steunbetuiging, anderen ondertekenden het ‘tegenmanifest’ *Manifesto degli intellettuali antifascisti* van Benedetto Croce. Wanneer we kijken naar het jaar, 1925, en terugdenken aan Maiuri’s carrière zoals zojuist kort samengevat, dan valt wel in te zien dat Maiuri eigenlijk wel moest ondertekenen: in 1924 had hij een uiterst belangrijke post geaccepteerd die was vrijgekomen door een conflict dat we hier niet uitgebreid kunnen behandelen, maar waarin een beschuldiging van anti-fascisme jegens zijn voorganger, Vittorio Spinazzola, een rol speelde. Wie in zo’n situatie de vrijgevallen functie accepteert, steekt zijn hoofd in de strop.

In 1937 droeg Maiuri bij aan de Mostra augustea della romanità, de enorme tentoonstelling te Rome ter gelegenheid van het twintigste eeuwfeest van Augustus’ geboorte – maar niet alleen gewijd aan Augustus, maar aan het Romeinse Rijk in al zijn facetten. Deze tentoonstelling was een hoogtepunt in de propaganda rond het concept romanità. Maiuri’s bijdrage lijkt echter vooral een technische kwestie: het aanleveren van afgietsels, enzovoort – waarbij Maiuri niet zelden dwarsligt.³⁰ In 1941 hield Maiuri een in de literatuur met enige regelmaat genoemde rede met een sterk politieke inhoud, toegesneden op de oorlogssituatie van dat moment (de Duitse veldtocht in Rusland): Maiuri roemt de gezamenlijke beschaving van

²⁹ G. Pini en D. Susmel, *Mussolini, l'uomo e l'opera 3: dalla dittatura all'impero (1925-1938)* (Florence 1955) 10; F. Dei, ‘Il firmamento: appelli e dichiarazioni collettive’, *Atlante della letteratura italiana* 3 (Turijn 2012) 734-743, 736; R. Gennaro, ‘Il Manifesto degli intellettuali fascisti e l’espansione culturale all’estero. La versione francese e due nuove liste di firmatari’, *Nuova Storia Contemporanea* 17 (2013) 79-96: 88; D. Palombi, *Rodolfo Lanciani: l’archeologia a Roma tra Ottocento e Novecento* (Rome 2006) 248, n.397 noemt Maiuri als een van het eerste groepje intellectuelen dat de statuten van de nieuwe Academia d’Italia, een creatie van Mussolini, ondertekende; zie ook: G. Turi, ‘Die Akademien in faschistischen Italien. Eine schrittweise Vereinahmung’ in: W. Fischer ed., *Die Preussische Akademie der Wissenschaften zu Berlin in Krieg und Frieden, in Republik und Diktatur 1914-1945* (Berlijn 2000) 351-372: 365.

³⁰ G. Prisco, ‘Fascismo di gesso. Dietro le quinte della Mostra Augustea della Romanità’ in: M.I. Catalano ed., *Snodi di critica. Musei, mostre, restauro e diagnostica artistica in Italia, 1930-1940* (Rome 2008) 225-259; F. Marcello, ‘Mussolini and the Idealisation of Empire: the Augustan Exhibition of Romanità’, *Modern Italy* 16 (2011) 223-247.

romanità en *Deutschtum*, een onverslaanbaar duo.³¹ Maar hij heeft kennelijk nog wel meer redes afgestoken waarbij partij kader aanwezig was – het is ongetwijfeld de moeite waard de inhoud daarvan nader te analyseren, als de teksten bewaard zijn gebleven.³² In Maiuri's publicaties vinden we enkele, nogal obligate, verwijzingen naar Mussolini. Zo schrijft hij in zijn gids voor Herculaneum over de hervatting van de opgravingen in mei 1927 dat dit gebeurde 'per volere del Duce' en 'auspice Benito Mussolini' – omdat Mussolini dit wenste en met Mussolini als beschermheer.³³ Overigens, deze en soortgelijke dankbetuigingen zijn natuurlijk gewoon naar waarheid.

Verder gaat het niet: *purple passages* over romanità lijken merendeels afwezig. Een enkel krantenartikel draagt een wat opgewonden titel met een zweem van romanità, zoals 'Dove Scipione, grande spirito romano, chiuse la sua vita di combattente e bonificatore' [Waar Scipio, die grote Romeinse geest, zijn leven van strijder en weldoener afsloot],³⁴ maar dat is er echt maar een enkele: de meeste hebben droge titels als 'La bottega del tintore a Pompei' [De winkel-werkplaats van de verver in Pompeii]³⁵ en 'Tra le métope del santuario di Hera Argiva' [Over de metopen van de temple van Hera Argiva]³⁶, of iets romantischer als 'Una di quella giornate a Pompei...' [Een van die dagen te Pompeii...].³⁷ In wat ik van het omvangrijke werk van Maiuri gelezen heb, lijkt een expliciet ideologisch standpunt eigenlijk geheel afwezig, met uitzondering van het soort nationalisme dat in het *piccolo-borghese*, bourgeois milieu waarin hij opgroeide volkomen normaal was. Maar romanità, laat staan *germanesimo*, waren dat misschien zaken die hij zonder overtuiging alleen dan toevoegde als het naar zijn gevoel van hem verwacht werd, bijvoorbeeld in een rede voor een politiek gehoor?

Dan zijn er nog wat losse anekdoten over Maiuri: hoe hij er in slaagt een borstbeeld van Mussolini *niet* te plaatsen bij de nieuwe entree tot

³¹ 'Rome e l'Oriente europeo. Discorso pronunciato in Campidoglio il 23 novembre 1941 nell'adunanza inaugurale dell'anno accademico', *Annuario dell'Accademia d'Italia* 143 (1942), apart gedrukt als fascikel van 26 pagina's.

³² Moormann, *Pompeii's Ashes*, 86, n.338, zegt over A. Cotugno en A. Lu dignano, *Il fondo bibliografico di Amedeo Maiuri. Libri, carteggi e cimeli di un grande archeologo* (Napels 2009) 106-112, 117-120 het volgende: 'although absolving Maiuri of any fascist tendency, [they] give a long list of speeches held by Maiuri for party officials.'

³³ A. Maiuri, *Ercolano* (Rome 1937) 3, 9.

³⁴ *Mattino*, 30 mei 1934.

³⁵ *Corriere della Sera*, 8 juni 1937.

³⁶ *Corriere della Sera*, 5 april 1940.

³⁷ *Corriere della Sera*, 10 november 1938.

Herculaneum die in 1930 gereed kwam. Dat hij opgelucht is dat het bezoek van Mussolini aan Paestum zeer kortstondig was.³⁸ Dat Mussolini kennelijk zo gegrepen was door zijn bezoek aan Paestum dat hij vroeg om een Griekse zuil teneinde die te integreren in het Mussolini-familiegraf in Predappio. Maiuri wilde dit absoluut niet inwilligen, maar hoe weiger je wat de Duce wenst? Maiuri's assistent te Paestum, Giuseppi Barattucci, kwam met een oplossing: er werd een nieuwe zuil samengesteld uit antieke fragmenten.³⁹ Ook gebruikte Maiuri kennelijk de fascistische jaartelling in zijn officiële correspondentie, maar niet in zijn privé correspondentie, althans die met de filantroop en collega-archeoloog Umberto Zanotti Bianco. Nathalie de Haan suggereert dat hij dit deed om zijn correspondent, die antifascistisch was, niet voor het hoofd te stoten.⁴⁰ Zeker was dat Maiuri van alles deed om Zanotti Bianco te helpen – terwijl die door het regime werd tegengewerkt.⁴¹ Het is goed nog even expliciet op te merken dat ook Zanotti Bianco het contact met Maiuri wilde onderhouden, die hij dus kennelijk niet als een verwerpelijk representant van het fascistisch bewind beschouwde.⁴² Tenslotte is er nog het verhaal dat Maiuri een Joodse collega, Hermine Speyer, aan een positie bij het Vaticaan wist te helpen zodat zij haar archeologisch werk kon voortzetten en tegelijk in een veilige haven was.⁴³

Na de bevrijding van Napels door de geallieerden, werd Maiuri aan een zuivering onderworpen, maar spoedig vrijgelaten. Dat blote feit zegt niet zoveel, maar dat Benedetto Croce, de bekende filosoof, antifascist van het eerste uur, voor Maiuri's vrijlating kwam pleiten is intrigerend: helaas

³⁸ F. Longo, 'Archeologia e Fascismo a Paestum', 125.

³⁹ M. Cipriani en G. Avagliano, 'Interventi di restauro dalla riscoperta ad oggi' in: G. Tocco ed., *Étude de cas de vulnérabilité du patrimoine: Paestum* (Rixensart 1991) 49-56: 55.

⁴⁰ De Haan, 'The "Società Magna Grecia"', 124.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, 117-118, laat zien dat Zanotti Bianco zelf ook een pragmatische zijde heeft: hij neemt voor zijn projecten in Zuid-Italië, archeologisch en anderszins, geld aan van fascistische organisaties (en van Maiuri).

⁴³ Gegeven uit een goede biografische schets van Maiuri door een anonieme auteur op www.comune.pompei.na.it/amedeo-maiuri.html (niet meer beschikbaar). De site was onderdeel van het Centro Internazionale Studi Pompeiani, die onder meer de papieren privé nalatenschap van Maiuri beheren. Ze waren fysiek en digitaal te gast bij de gemeente Pompei, maar na een conflict noodgedwongen op zoek naar een nieuw onderkomen.

wordt niet vermeld met welke argumenten.⁴⁴ Maiuri zelf voelde zich later in ieder geval niet ergens schuldig aan: hij spreekt over het ventennio en zijn optreden in die tijd op verontschuldigende wijze.⁴⁵ Zo hij er al over spreekt: in zijn vele geschriften van na de oorlog weet hij het onderwerp bijna geheel te vermijden, laat staan dat hij in enig detail treedt over een directe bemoeienis van het fascistisch bewind met zijn werk.

Maiuri: een oordeel

Het lijkt me dat we met de informatie die nu beschikbaar is niet anders kunnen concluderen dan dat Maiuri een pragmaticus was, of misschien is 'strateeg' een nog beter woord: hij manoeuvreerde voorzichtig teneinde zijn doel te bereiken, terwijl de ander misschien dacht dat hij zichzelf wegcijferde voor de publieke zaak. Maiuri wilde zijn eigen archeologisch werk, en de archeologie in het algemeen, veilig stellen, en zelf actief blijven, door aan het fascistisch regime tegemoet te komen. Hij was iemand voor wie fascistisch geld net zo goed was als enig ander geld, als de archeologie maar voortgang kon vinden. Iemand die in dat geval ook nog wel wilde zeggen wat de machthebbers graag wilden horen. Hij compromitteerde zichzelf, en we kunnen hem principeloos noemen (al was hij dat vermoedelijk niet) – maar zonder kwade bedoelingen. Hij werd een steunpilaar van het regime, maar was dat niet om wille van het regime, maar om wille van zijn vak, de archeologie. Bettina Arnold noemt het een 'Faustian bargain' en dat is het zeker.⁴⁶ En net zo zeker was Maiuri maar een van de zeer velen die hun ziel verkochten in ruil voor het veiligstellen van hun persoonlijk belang of groepsbelang, hun bezigheden, idealen, enzovoort.

Maar nu rest nog de vraag of Maiuri, om zijn fascistische broodheren tevreden te stellen, in een te hoog tempo slordig heeft opgegraven, en veel te veel, zodat we nu met een enorm conserveringsprobleem zitten. Het conserveringsprobleem is uiterst reëel. Maar Maiuri had er wel degelijk rekening mee gehouden: hij had het onderhoud van de sites goed geregeld. Het is in de jaren ná Maiuri dat men

⁴⁴ Guzzo, 'Mauri, Amedeo', *Dizionario*

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ B. Arnold, 'Dealing with the Devil: The Faustian Bargain of Archaeology under Dictatorship' in: M.L. Galaxy en C. Watkinson ed., *Archaeology under Dictatorship* (New York, NY 2006) 191.

de zaak heeft laten versloffen.⁴⁷ Blijft alleen de suggestie van te veel en te snel onder druk van het fascistisch bewind nog over. Maar hier klopt iets niet: weliswaar kwamen de fondsen voor het opgraven van Pompeii en Herculaneum van de fascistische overheid – die om propagandistische redenen met beide sites wilde pronken – maar dat Maiuri vervolgens als een razende aan het werk ging om zoveel mogelijk bloot te leggen, is niet iets nieuws, maar is precies wat al zijn voorgangers al deden of hadden willen doen. Zonder fascistische aansporing. Met andermans geld had Maiuri hetzelfde gedaan.

Harris heeft het ook over ‘needlessly excavating.’⁴⁸ Tot op zekere hoogte klopt dat wel – al is de beschrijving die Harris geeft van Maiuri’s opgravingspraktijken een schandalige karikatuur die geen enkel recht doet aan de werkelijkheid. Maar helemaal zonder motieven en verwachtingen zal toch ook Maiuri niet geopereerd hebben. Misschien wilde hij de geschiedenis ingaan als de ontdekker van een werkelijk exceptionele vondst.⁴⁹ Dat wilde en wil menig archeoloog; als Maiuri het ook wilde, dan is zijn wens ruimschoots vervuld. Interessanter is de stelling van Ray Laurence die betoogt dat Maiuri bovenal een didacticus was, een man die de oudheid aan een zo groot mogelijk publiek wenste te presenteren. Die missioneringsdrift zou de drijvende kracht achter zijn werk zijn.⁵⁰ Met andere woorden: wanneer hij meer wilde opgraven, dan wilde hij dat voor *ons*. Hoe dan ook: uitgebreide reflectie over waarom je eigenlijk zou opgraven, en waarom het beter kan zijn iets *niet* op te graven, is opgekomen nadat Maiuri zijn meeste werk allang gedaan had. We moeten hem beoordelen binnen de archeologische praktijk van zijn tijd, en dan blijkt dat het oordeel veelal gunstig uitvalt.⁵¹ Ook de beschuldiging van slordigheid is onzin: in vergelijking met veel anderen hield Maiuri zijn werk goed bij; hij

⁴⁷ Wallace-Hadrill, *Herculaneum*, 83.

⁴⁸ Harris, *Pompeii Awakened*, 225. Moormann, *Pompeii’s Ashes*, 81-82, zegt dat het doel was ‘alles’ op te graven zonder dat men zich afvroeg waarom dat zou moeten of waar dat goed voor zou zijn.

⁴⁹ Aldus Harris, volgens Moormann, *Pompeii’s Ashes*, 82, n.321. Harris zegt dat echter niet (het zou strijdig zijn met haar ‘needlessly’), maar onwaarschijnlijk is het niet. In zijn *Ercolano* zegt Maiuri over de site: ‘una dei più fertili campi di promesse per il recupero di opere d’arte’ (9).

⁵⁰ Laurence, ‘Tourism and Romanità’, 91.

⁵¹ Moormann, *Pompeii’s Ashes*, 86-87, en met nog minder terughoudendheid, Wallace-Hadrill, *Herculaneum*, 65-86.

documenteerde het in woord en in beeld en schreef een aantal syntheses die nog altijd van groot belang zijn. Hij was een gedegen en consciëntieus archeoloog en er is geen indicatie dat hij met de hete adem van een ongeduldige fascistische overheid in de nek slechts tempo wilde maken ten koste van de wetenschap.

Het voorgaande wil niet zeggen dat Maiuri's werk probleemloos zou zijn: de manier waarop hij Pompeii en Herculaneum aan het publiek wenste te tonen is wel het *dagelijks-levenparadigma* genoemd. Het moest er bewoond uitzien en daarmee toonde Maiuri zich een kind van zijn tijd: denk aan stijkkamers, openluchtmusea en restauratiepraktijken die we nu zonder meer reconstructie, zo niet vervalsing zouden noemen. Hier zien we de didacticus Maiuri, waar Laurence het over had, aan het werk, net zoals in de uiterst speculatieve, romantische beschrijvingen in zijn populariserende publicaties. Hij reconstrueerde er lustig op los en schroomde daarbij niet zaken te verplaatsen en pastiches te produceren. Zelfs de geallieerde bombardementen op Pompeii van augustus en september 1943 die grote schade aanrichtten, waren een soort *blessing in disguise*: ze maakten verdere verbeeldingsrijke reconstructies mogelijk.⁵² Gelukkig maakt Maiuri's goede documentatie het vaak mogelijk te zien wat hij precies uitspookte. Zijn streven een openluchtmuseum te creëren waar je het leven van de Romeinen kon ervaren, door de ruimten van een zoldering te voorzien en deze aan te kleden met vondsten daar (of elders) gedaan, en het ensemble een verhaal te laten vertellen, heeft, vanuit het grote publiek gezien, zeker zijn voordelen, ook al is het merendeels niet meer in overeenstemming met de huidige ethiek van de archeoloog.⁵³

Conclusie

Harris ziet een 'fascistische fase' in de geschiedenis van Pompeii die er niet is; zelfs Herculaneum, waar de huidige site grotendeels een creatie is uit het ventennio, is desondanks niet gevormd door een fascistisch masterplan zoals Harris dat ziet. De boeman in haar verhaal is Amedeo Maiuri, en ook dat is niet terecht. Harris' boek roept, niet voor het eerst en voor het laatst,

⁵² R. Piçone, 'Pompei alla guerra. Danni bellici e restauri nel sito' in: S. Casiello ed., *I ruderi e la guerra. Memoria, ricostruzioni, restauri* (Florence 2011) 101-117.

⁵³ Laurence, 'Tourism and Romanità', 98-99. N. Monteix, 'Inventio Herculanei: Amedeo Maiuri et les fouilles d'Herculanum' in: idem, *Les lieux de métier. Boutiques et ateliers d'Herculanum* (Rome 2010) 1-36.

de vraag op wanneer we nu eens ophouden te spreken in termen van ‘goed’ en ‘fout’ en wanneer we serieuze aandacht gaan geven aan de nuances en subtiliteiten van het echte leven. Niet alleen Amedeo Maiuri is een vat vol tegenstellingen, zoals Guzzo beweerde, maar ook Mussolini, en alle andere betrokkenen: hun ideeën sporen niet met elkaar, en niet met de praktijk. Mensen compromitteren zich en revancheren zich, zijn egoïstisch en altruïstisch, zoeken uitwegen en uitvluchten, koesteren en verraden idealen, gebruiken anderen, worden gebruikt, laten zich gebruiken. Een *chiaroscuro* zoals Nathalie de Haan het zo treffend zei.⁵⁴ Een dictator die belang hechte aan archeologie, maar niet te veel, altijd en overal, een archeoloog die zich gediensig opstelde maar vooral een eigen agenda had, en twee steden die uiteindelijk iedereen op zijn eigen manier kon en kan interpreteren – wat sommigen bij hun blootlegging ook voor ogen mogen hebben gehad. Auteurs als Harris vinden het echter makkelijker die multidimensionale werkelijkheid tot een ééndimensionale te reduceren.

⁵⁴ Zie: noot 16.